

تطبیق وحدت وجود در فصوص الحکم ابن عربی و مثنوی معنوی و انعکاس آن در نقوش تزئینی معماری صفویه

چکیده

وحدت متعالی ادیان بر آن است که ادیان دارای دو بُعد ظاهری و باطنی‌اند و هرچند در ظاهر متعدّدند، در باطن واحدند. ابن عربی از برجسته‌ترین عرفای عالم اسلام و بنیان‌گذار عرفان نظری است که اصطلاحات گوناگون و پراکنده عرفان را گرد آورده و با نبوع سرشار خود و براساس تجارب و مشاهدات عرفانی خویش، مباحثی متعدّد بر آن افزوده است. بسیاری از عارفان پس از وی و معاصر وی تحت تأثیر عرفان او بوده‌اند؛ حتی این تأثیر و نفوذ در آراء و اندیشه‌های مولانای بزرگ نیز تجلی یافته است؛ به‌طوری‌که مفسران، مثنوی را تفسیر کامل مکتب ابن عربی می‌دانند. این وحدت عرفانی در هنر اسلامی به‌ویژه معماری در بخش تزئینات مشهود است. پژوهش حاضر به بررسی تطبیقی وحدت ادیان در دو اثر و تأثیرپذیری مولوی از ابن عربی پرداخته است و وحدت در تزئینات معماری صفویه را بررسی کرده است. در نظر ابن عربی، وجود، واحد و از آن خداست و هر آنچه هست، تجلیات و ظهورات حق است. مولانا، نیز مثنوی را وحدت می‌داند که هرچه غیر آن وجود دارد بتی بیش نیست. در مورد دین، نیز هر دو اندیشمند به وحدت ادیان معتقدند. ابن عربی می‌گوید: الحب دینی، مولانا نیز مذهب عشق را از همه دین‌ها جدا و مخصوص عارفان و عاشقان می‌داند. در تزئینات معماری صفویه در نقوش گیاهی، هندسی و مقرنس‌کاری می‌تواند نمودهای وحدت را مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تطبیق وحدت وجود در فصوص الحکم ابن عربی و مثنوی معنوی مولانا.
۲. بررسی وحدت وجود در تزئینات معماری دوره صفویه.

سؤالات پژوهش:

۱. مقوله وحدت وجود در فصوص الحکم ابن عربی و مثنوی معنوی مولانا چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟
۲. وحدت وجود در تزئینات معماری دوره صفویه چگونه بازتاب یافته است؟

کلیدواژه‌ها: مولانا، ابن عربی، فصوص الحکم، وحدت وجود، مثنوی معنوی.

مقدمه

یکی از مباحث عمده محوری در عرفان اسلامی بحث «وحدت ادیان و ریشه‌های آن در تصوف است» که در باب آن محققان ایرانی و غربی نظرات متفاوتی ارائه داده‌اند. بحث وحدت شهود هم از مباحث بسیار نزدیک به وحدت ادیان است که گاه با وحدت ادیان یکی شمرده می‌شود. همچنین بحث حلول و اتحاد که جنبه تفریطی وحدت ادیان است، در آثار و تعالیم بعضی از صوفیه انعکاس یافته است. ابن عربی از نخستین فلاسفه است که به بحث وحدت وجود پرداخته است. مولوی نیز در تمثیل‌های گوناگون خویش در مثنوی معنوی به تبیین و تشریح وحدت ادیان می‌پردازد. مهم‌ترین بحث در وحدت ادیان که تکیه‌گاه بسیاری از عرفا است و در ادبیات عرفانی به نحو زیبایی بازتاب یافته، این است که جهان هستی از ملکوت لاهوت و جبروت و ناسوت همه یک جهان است، بعضی سایه و ظل بعضی دگر و یا همه مانند یک دریای نور است.

اولاً بشنو که خلق مختلف	مختلف جانند از یا تا الف
در حروف مختلف شور و شکی است	گرچه از یک روز سرتا پا یکی است
از یکی رو ضد و یک رو متحد	از یکی رو هزل و از یک روی جد

(م/د/ب: ۱۶-۲۹۱۵)

«این آمد و شدها و جوش و خروش‌ها همه امواج یک بحر بی‌کرانند که او را نه آغاز پیدا و نی پایان نمودار، و این است یعنی وحدت وجود و کثرت موجود و اصالت وجود و اعتباری بدون موجود و گرنه حلول و اتحاد اینجا محال است که در وحدت دویی عین ضلال است. هر سالکی که بدین دریای نور رسید و در این دریای نور غرق نشد بویی از مقام وحدت نیافت و هر که به مقام وحدت نرسید به لقای خدا مشرف نشد و هر که به این دریای نور رسیده باشد و در این دریا غرق گشته همه چیز یافته باشد» (صورتگر، ۱۳۴۸: ۴۸-۴۶).

آنکه دو گفت و سه گفت و بیش از این	متفق باشند در واحد یقین
احولی چون دفع شد یکسان شوند	دو سه گویان هم یکی گویان شوند

(م/د/ب: ۲۱-۳۱۱)

اندیشه وحدت وجود، از اندیشه‌های اساسی عرفان نظری اسلامی بوده و ابن عربی و مولانا از قله رفیع آن هستند. (هوشیار، ۱۳۹۵: ۱۱). در این مقاله به آموزه‌های مشترک مولانا در مثنوی معنوی و ابن عربی در فصوص‌الحکم می‌پردازیم. در روند پژوهش این نتیجه به دست آمده که وحدت ادیان مولوی نه وحدت شهود است و نه حلول و نه اتحاد، بلکه وحدت ادیان است که صوفیان پیش از او یاد کرده‌اند. به عقیده او توحید به وحدت ادیان می‌انجامد.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما آثار متعددی به بررسی عرفان ابن عربی و مولانا پرداخته‌اند. امینی‌نژاد (۱۳۸۷) در کتاب آشنایی با مجموعه عرفان اسلامی، کلیات: تاریخ عرفان، عرفان نظری، عرفان عملی، به عرفان ابن عربی و مولانا نیز پرداخته است. جهانگیری (۱۳۶۷) در چهره برجسته عرفان اسلامی به عرفان مولوی و ابن عربی اشاره کرده است. در این مقاله سعی شده از دو روش اثبات شود که ابن عربی معتقد به وحدت وجود است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای درصدد بررسی وحدت وجود در آراء ابن عربی و مولانا و در تزئینات معماری دوره صفویه است.

نتیجه‌گیری

سخن مولانا واجد شواهدی است که تأیید می‌کند مقصود او عبادت وجودی است و نه سلوکی؛ مولانا در آن گفته خویش، کافران را از جمله کسانی می‌داند که مقصدشان خداوند است: کفر را به معنای سلوکی آن تأیید نخواهد کرد. آیا می‌شود پذیرفت که با وجود آیات و روایات فراوان در مقابله با کفر، مسلمانی آن را در مقابل سلام راهی به سوی خدا بداند؟ مگر نه این است که اصلی‌ترین هدف انبیا (علیهم السلام) دعوت به توحید و مبارزه با کفر و شرک بوده است؟ اگر غیر از این است دعوت انبیا به یکتاپرستی چه معنایی دارد؟ ابن عربی همچون مولانا بیشتر وقت خود را در حضور الهی به سر می‌برد، اما روش تجربه الهی‌اش، شکلی معقول و عقلانی به خود گرفت؛ در صورتی که مولانا ارتباط خود را با محبوبش در قالب عرفان و شور و عشق بیان می‌کرد.

درباره مولانا به شرطی می‌توان او را مدافع وحدت وجود دانست که اولاً وحدت وجود را تعبیری صوفیانه از توحید بدانیم، ثانیاً بسیاری از تعبیر صوفیان را مبنی بر این که «هیچ چیز جز خدا وجود ندارد وحدت وجود تلقی کنیم». خداوند متعال پیامبران را همراه ادیان آسمانی فرستاده است تا با تزکیه نفس و تعلیم کتاب و حکمت بندگان خدا را از تاریکی و جهل و غفلت برهاند و به سوی نور و حقیقت و روشنایی ایمان و عمل صالح هدایت کنند، قرآن کریم گوهر تمام ادیان آسمانی و رسالت همه پیامبران الهی را یک دانسته و اعتقاد بدون تبعیض به همه پیامبران را شرط تحقق ایمان واقعی قلمداد کرده است و این مهم در بیان ابن عربی و مولانا نیز مشهود است.

در تزئینات معماری دوره صفویه نیز به عنوان یکی از ادوار درخشان رونق عرفان و انگاره‌های اسلامی وحدت وجود در قالب نقوش اسلیمی، نقوش هندسی، تزئینات مقرنس‌ها و گچ‌بری‌ها نمود بسیار زیبایی یافته است.

منابع و مأخذ:

- آملی، شیخ حیدر. (۱۳۶۸). جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار، ترجمه: محمدرضا جوزی، تهران: نشر هرمس.
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۸۸). ترجمه فتوحات مکیه، ترجمه و تعلیق: محمد خواجه‌ای، باب اول، تهران: مولی.
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۸۳). جهان در پناه یازده اسم اعظم، شرح و توضیح علی باقری، تهران: پازینه.
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۳۶). افشاء الدوائر للشيخ الاکبر محیی‌الدین ابن عربی و بلیه کتاب عقله المستوفز و بلیه کتاب التدبیرات الالهیه فی اصلاح المکه الانسانیه، لیدن: مطبعه بریل.

امینی‌نژاد، علی. (۱۳۸۷). آشنایی با مجموعه عرفان اسلامی، کلیات: تاریخ عرفان، عرفان نظری، عرفان عملی، و ...، قم: مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

امینی بدر، فدرا؛ زوار، جلال. (۱۳۹۵). «بررسی نقش وحدت‌گرایی در تزئینات معماری دوران اسلامی». سومین کنفرانس علمی پژوهش افق‌های نوین در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی معماری و شهرسازی ایران.

بلالی اسکوی، آریتا. همکاران. (۱۴۰۱). «بررسی تجلی وحدت در مسجد امام اصفهان براساس آراء ابن‌عربی». حکمت معاصر، دوره ۱۳، شماره ۱، ۵۹-۲۹.

دواتگر زیبا، اسحق. (۱۳۹۸). وجود اصل وحدت و کثرت در معماری اسلامی (نمونه موردی مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان). همایش کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار و عمران شهری، دوره نهم.

پارسا، خواجه محمدبن محمد. (۱۳۶۶). شرح فصوص‌الحکم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

جندی، مؤیدالدین. (۱۳۸۱). شرح فصوص‌الحکم، صححه و علق علیه الاستاد السید جلال‌الدین آشتیانی، قم: بوستان کتاب.

شبستری، شیخ محمود. (۱۳۹۴). گلشن راز، تهران: انتشارات سخن.

شهیدی، سید جعفر. (۱۳۸۰). شرح مثنوی شریف، تهران: علمی و فرهنگی.

شیمیل، آن ماری. (۱۳۷۷). ابعاد عرفانی اسلام، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: علمی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۵). شرح حکمت متعالیه، قم: اسرار.

دینانی، ابراهیم. (۱۳۹۶). نیایش فیلسوف، تهران: انتشارات سخن.

عفیفی، ابوالعلاء. (۱۳۸۰). شرحی بر فصوص‌الحکم، ترجمه: نصرالله حکمت، تهران: انتشارات الهام.

فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۷۵). رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد، تهران: مولی.

فناری، شمس‌الدین محمدبن حمزه. (۱۳۸۶). ترجمه مصباح‌الانس حمزه فناری یا پیوند استدلال و شهود در کشف الاسرار وجود صدرالدین قونوی، ترجمه: محمد خواجه‌جوی، تهران: انتشارات مولی.

کاشانی، عزالدین. (۱۳۸۸). مصباح‌الهدایه، به تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: انتشارات هما.

کاشانی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۹۶). مجموعه مقالات. تهران: علمی.

موحد، محمد؛ علی، موحد. (۱۳۸۵). فصوص‌الحکم ابن‌عربی، تهران: نشر کارنامه.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۷). شرح مبسوط منظومه، تهران: انتشارات صدرا.

ملاصدرا، صدر‌المألهین. (۱۳۶۶). رسائل فلسفی، تهران: نشر حکمت.

همتی، همایون. (۱۳۷۵). کلیات عرفان اسلامی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

هوشیار، هما. (۱۳۹۵). وحدت وجود در مثنوی معنوی (دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی) فصلنامه علمی و پژوهشی عرفانیات در ادب فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد همدان.

یثربی، یحیی. (۱۳۹۴). عرفان و تصوف. تهران: انتشارات بوستان کتاب.